

УДК 343.26

Н. А. Сторчак, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

НЕОБХІДНІСТЬ УНІФІКАЦІЇ ОБСТАВИН, ЯКІ ВРАХОВУЮТЬСЯ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

В статті досліджуються прояви суддівського суб'єктивізму при призначенні позбавлення волі на підставі загальних засад призначення покарання, встановлюються причини такого суб'єктивізму та можливі шляхи уніфікації обставин, які беруться до уваги при призначенні покарання.

Ключові слова: призначення позбавлення волі, ступінь тяжкості злочину, особа винного, пом'якшуючі обставини, обтяжуючі обставини.

Один з найважливіших кримінально-правових інститутів — призначення покарання — має чимало проблемних аспектів, зокрема, відсутність єдиного підходу суддів до питання застосування покарання, в тому числі у виді позбавлення волі, незважаючи на те, що кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство орієнтує суд на врахування всіх обставин у їх сукупності та включення їх до мотивування вироку. Це засвідчує вивчення судової практики та наукової літератури, зокрема, праць Г. С. Гаверова, І. М. Гальперина, В. Н. Бурлакова, Т. І. Іванюк, В. В. Полтавець, Т. В. Сахарук тощо. Відповідно, за мету даного дослідження ставиться виявлення конкретних проявів суддівського суб'єктивізму при призначенні покарання, зокрема, позбавлення волі (на підставі загальних засад призначення покарання), встановлення причин такого розсуду та можливих шляхів його уніфікації.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України (далі — КК України), підставами обрання судом певного виду покарання та конкретної його міри є ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа винного, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини [8, ст. 65]. Однак, на підставі аналізу 100 вироків судів першої інстанції (вибірка з вироків, що постановлялися судами Миколаївської області у 2008 році тільки на основі загальних засад призначення покарання — без співучасті, незакінченого злочину тощо) було встановлено, що повністю перераховані та розкриті вищезазначені загальні засади призначення покарання тільки у 15 % вироків.

Всі інші вироків мали певні недоліки, неточності в обґрунтуванні, зокрема, конкретний ступінь тяжкості злочину був вказаний лише у 42 % вироків; посилання на ступінь тяжкості та особу винного без їх розкриття (“враховуючи ступінь тяжкості злочину і особу винного”, “беручи до уваги тяжкість злочину і особу винного” і т. п.) спостерігалось у 7 % вироків; взагалі не було посилання на ступінь тяжкості у 15 % вироків, а на особу підсудного — у 11 %.

В переважній більшості вироків просто перераховувалися такі обставини, як щире каяття, відсутність судимості, негативна (задовільна, посередня, позитивна) характеристика особи, наявність дітей на утриманні, “працює” (“не працює”) і т. п., без вказівки на їх значення — чи вони є пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами, чи характеризують особу винного, причому як саме — позитивно або негативно. В 4 % вироків взагалі не було посилання на жодну з обставин, вказаних

обставин — відсутність судимості, шире каяття, повне відшкодування шкоди та інвалідність III групи (обтяжуючих обставин також не встановлено) [1].

У вирокі Снігурівського районного суду Миколаївської області від 19.02.2008 р., за яким призначено 2 роки позбавлення волі, характеристика винного за місцем проживання позитивна, судом також враховано його молодий вік, наявні чотири пом'якшуючі обставини — шире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, раніше не судимий, відшкодування шкоди (обтяжуючих обставин не встановлено) [3]. Таким чином, за кращої характеристики особи та її сприянні у розкритті злочину (на відміну від попереднього вироку) їй призначено більш суворе покарання.

Отже, без відповідей залишаються питання, що буде вагоміше — пом'якшуючі чи обтяжуючі обставини і які саме з них, від мінімальних чи максимальних строків, указаних в санкції, повинен відштовхуватися суд, і зрештою, яким розмірам покарання відповідають ті чи інші обставини.

В літературі описані результати кількох експериментів (за участю суддів, викладачів, які раніше працювали судьями, студентів юридичного факультету, прокурорів, адвокатів) для з'ясування, чи можуть при призначенні покарання різними людьми однозначно оцінюватися ступінь суспільної небезпечності злочину, особа злочинця, інші обставини справи, і виявилось, що практично однакових рішень майже не було [12, 652].

Не можна забувати, що судді, як і звичайні люди, по-різному оцінюють ті чи інші життєві ситуації, по-різному сприймають психологічну обстановку, яка створюється під час судового процесу, і реагують на неї, а іноді не виключається й сторонній вплив на суддівське рішення. Часом суворість покарання залежить навіть від статі судді — встановлено, що судді-жінки суворіше підходять до категорії підсудних, які скоїли згвалтування та хуліганство, а судді-чоловіки — до тих, які винні у розкраданні [12, 653].

Крім чисто суб'єктивних факторів, причини описаних розходжень у судовій практиці коріняться у надто широких складах окремих злочинів, відносно визначених санкцій із великим розривом між мінімальною та максимальною межами, наявності оціночних понять, відсутності у законі єдності у визначенні ролі різних обставин, які беруться судьями до уваги, і взагалі точного переліку таких обставин. Як зазначає В. Н. Бурлаков, існує невіра самих суддів в можливість обрання влучних заходів кримінально-правового впливу — 2/3 опитаних вважають, що взагалі неможливо точно визначити розмір покарання, і при цьому вказують, що похибка в точності його обрання може складати плюс-мінус 5–6 місяців позбавлення волі [4, 65].

За вказаних умов, дійсно, доволі важко знайти ту об'єктивну міру, яка має бути призначена в конкретному випадку, та визначити, скільки потрібно часу для вправлення засудженого, а також врахувати, як вирок відобразиться на задачі загальної превенції, адже справедливий вирок залишається одним із основних засобів попередження злочинів і виховання громадян, які є у суду в наявності.

Таким чином, очевидно, що суб'єктивізм у суддівстві неминучий і звуження його до розумних меж є одним з першочергових завдань, тому існує чимало пропозицій щодо уніфікації призначення покарання. Частина з них передбачають зміни до законодавства, яке регламентує загальні засади призначення покарання, а решта — вдосконалення судової та навіть слідчої практики. Так, серед новацій кримінального законодавства пропонуються:

1) включення вини потерпілого, позитивної громадської, виробничої та побутової характеристики винного до законодавчого переліку пом'якшуючих обставин, а також доповнення обставинами, які відносяться до особи підсудного і є найбільш вживаними у судовій практиці, й переліку обтяжуючих обставин [12, 686; 7, 4; 11, 12–13];

2) включення найбільш характерних, враховуваних судами пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин безпосередньо в диспозиції тих чи інших статей Особливої частини КК, причому їх можна згрупувати за окремими категоріями злочинів, наприклад, корисливими та некорисливими [12, 686–687];

3) законодавчо класифікувати пом'якшуючі та обтяжуючі обставини за критерієм віднесення до особи винного, до вчиненого злочину або до причин та умов, які сприяють його вчиненню. Це дасть можливість точно встановити, наскільки конкретний факт пов'язаний із вчиненням злочину [5, 85–86];

4) усунення логічної невідповідності, яка має місце в законі, коли перелік пом'якшуючих обставин є примірним, а перелік обтяжуючих обставин — вичерпним. Його також слід зробити примірним, оскільки відносно обтяжуючих обставин прояви життя можуть бути не менш багатоманітними та не піддаються повній формалізації [5, 50];

5) точне визначення мінімальних та максимальних меж санкцій — з підвищенням тяжкості вчиненого злочину в законі має послідовно проводитися принцип скорочення розриву між вказаними межами [12, 689];

6) можна піти шляхом французького законодавця, який застосовує абсолютно визначені кримінально-правові санкції, наприклад, розкрадання карається трьома роками тюремного ув'язнення і штрафом у 300 тис. франків, а розкрадання, вчинене за кваліфікуючих обставин, — п'ятьма роками ув'язнення і штрафом у 500 тис. франків [12, 692].

Серед пропозицій вирішити проблему не законодавчим шляхом, а через вдосконалення практичної діяльності, можна виділити:

1) врахування тих чи інших ознак особи та встановлення їх значення для визначення покарання за окремими групами злочинів. Наприклад, при крадіжках, грабежах, розбоях, шахрайствах можуть братися до уваги вік (але тільки в двох межах — дорослі та неповнолітні), минула судимість, матеріальне становище сім'ї, характеристика винного до вчинення злочину та його ставлення до скоєного. Решта даних є несуттєвими відносно факту розкрадання та при призначенні покарання не повинні відігравати значної ролі [12, 640–641];

2) користуватися картою з вивчення особи злочинця, яка дає змогу визначити його тип (зі стійкою, парціальною, нестійкою чи девіантною соціальною спрямованістю), на підставі чого суд схиляється до мінімальної чи максимальної межі санкції. Дані про особу злочинця в обсязі, передбаченому картою, повинні збиратися на попередньому слідстві, та тип злочинця має відображатися в обвинувальному висновку [4, 69–74];

3) підвищувати теоретичний рівень суддівської правосвідомості та разом із цим використовувати шкалу законодавчих санкцій відносно типів особи винного для того, щоб кожному типу відповідав набір доцільних, раціональних чи гуманних покарань [12, 683–684];

4) за можливості розробити повний перелік конкретних обставин, які має враховувати суд при призначенні покарання за окремі категорії злочинів, і потім в умовно прийнятій системі балів оцінювати значимість таких обставин для призначення покарання [12, 696; 4, 69].

Отже, деякі моделі призначення покарання розробляються за допомогою математичних методів, і однією з найпопулярніших є бальна система, тим більше, що вона має реальне втілення. Вона застосовується, наприклад, в деяких штатах США, де покарання виносяться залежно від числа балів, якими оцінюється злочин та яким відповідають обтяжуючі та пом'якшуючі обставини (наприклад, минула судимість — 4 бали). На судовому процесі обвинувачення намагається їх додати, а захист — відняти, потім бали переводяться у місяці за спеціальною таблицею [12, 693].

Подібну систему пропонується запровадити в національне законодавство кількома російськими та українськими фахівцями, оскільки вона вважається пер-

спективною, може підвищити авторитет суду і закону, вирішити чимало проблем, пов'язаних з принципом справедливості, і навіть полегшити проблеми безпеки суддівського корпусу [12, 693]. Так, Т. І. Іванюк пропонує на законодавчому рівні здійснити оцінку в балах обставин, які пом'якшують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 КК України, в умовно прийнятій системі балів від 1 до 5 (наприклад, щире каяття — 1 бал, з'явлення із зізнанням — 2 бали, вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність — 5 балів). Ці бали мають враховуватися суддями відносно середнього значення покарання [7, 10–11].

Подібна система видається прийнятною при детальному розробленні відповідної методики для всіх обставин, в тому числі мають бути взяті до уваги й ті обставини, які сьогодні в законі відсутні, але які найчастіше зустрічаються в суддівській практиці, а також при закріпленні цього законодавчо чи, принаймні, на рівні Постанови Пленуму Верховного Суду України та при точному дотриманні цієї методики суддями.

Реалізація пропозиції конкретизувати диспозиції статей КК надасть йому більшої чіткості та визначеності, однак потягне за собою значну деталізацію закону та збільшення числа частин в статтях Особливої частини КК. І при цьому все ж таки стандартну розробку мотивування з усіх кримінальних справ дати неможливо, оскільки діяння та особи, які їх вчинили, можуть чимось відрізнятись.

Що стосується теоретичного рівня суддівської правосвідомості, то як би він не підвищувався, оцінки окремих обставин справи та ступеня суспільної небезпечності особи винного залишаться різними. Все одно, суддя на свій розсуд обирає з набору покарань ту чи іншу санкцію, вважаючи, що вона найбільш доцільна в даному конкретному випадку.

Зрештою, дослідження проблем, пов'язаних із врахуванням при призначенні покарання певних обставин, призводить до наступних висновків. При призначенні покарання кожна така обставина не може розглядатися лише сама по собі, ізолювано одна від одної, бо закон орієнтує суд на врахування всіх обставин у їх сукупності. При цьому суд не повинен обмежуватися у вироку простою констатацією різних обставин — вони мають бути всебічно оцінені судом. Проста арифметична перевага позитивних чи негативних обставин і рис є недостатньою підставою для вибору адекватного покарання. Тому, безумовно, потрібне вироблення науково обґрунтованих критеріїв класифікації та систематизації всіх обставин для встановлення місця та ролі кожного з них.

Навіть при визнанні різноманітності особистісних проявів окремих підсудних і їх врахуванні уніфікований підхід при призначенні покарання забезпечить реалізацію принципу рівності, адже повинен привести до усунення невиправданого різнобою в судовій практиці та встановленню в масштабах країни єдиної політики застосування покарання, в тому числі у виді позбавлення волі, з тієї чи іншої категорії кримінальних справ.

Література

1. *Архів Єланецького районного суду Миколаївської області за 2008 рік.*
2. *Архів Вознесенського районного суду Миколаївської області за 2008 рік.*
3. *Архів Снігурівського районного суду Миколаївської області за 2008 рік.*
4. Бурлаков В. Н. *Личность преступника и назначение наказания: Учеб.пособие.* — Л.: ЛГУ, 1986. — 87 с.
5. Гаверов Г. С. *Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву. Учебное пособие.* — Иркутск, 1976. — 100 с.
6. Гальперин И. М. *Наказание: социальные функции, практика применения.* — М.: Юрид. лит., 1983. — 208 с.

7. Іванюк Т. І. *Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка.* — К.: 2006. — 15 с.

8. *Кримінальний кодекс України.* — К.: Видавничий дім “Скіф”, 2009. — 156 с.

9. Полтавець В. В. *Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08.* — Луганськ, 2005. — 200 с.

10. *Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.10.2003 р. “Про практику призначення судами кримінального покарання” // [Електронний ресурс] Правова система “Інфодиск: Законодавство України”.*

11. Сахарук Т. В. *Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* — К., 2006. — 18 с.

12. *Энциклопедия уголовного права. Т.8. Уголовная ответственность и наказание.* — Издание профессора Малинина. — СПб ГКА, СПб., 2007. — 798 с.

Н. А. Сторчак, аспірант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

НЕОБХОДИМОСТЬ УНИФИКАЦИИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, УЧИТЫВАЕМЫХ ПРИ НАЗНАЧЕНИИ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

РЕЗЮМЕ

В ходе исследования практики судов по применению лишения свободы установлены конкретные проявления судейского усмотрения при учете общих начал назначения наказания, субъективные и объективные причины их существования, а также возможные пути унификации обстоятельств, учитываемых при назначении лишения свободы.

Ключевые слова: назначение лишения свободы, степень тяжести преступления, личность виновного, смягчающие обстоятельства, отягчающие обстоятельства.